

DOROTA BARTNIK
Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego

Plany Łodzi sprzed 1945 roku w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego źródłem informacji o mieście

Słowa kluczowe: Łódź, historia kartografii, plany miast, kartografia miejska

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego (BUŁ) od czasu powstania w 1945 roku gromadzi obok wszelkich druków także mapy i atlasy. Kompletowanie materiałów kartograficznych nie miało początkowo ściśle wytyczonego kierunku. Dopiero w 1951 roku w ramach Oddziału Zbiorów Specjalnych wydzielono Sekcję Kartografii, która planowo zajęła się selekcjonowaniem, gromadzeniem i katalogowaniem dokumentów kartograficznych. Przedmiotem szczególnej troski jest kompletowanie map i planów związanych z Łodzią i regionem łódzkim. Na szczególną uwagę zasługują dawne plany Łodzi sprzed 1945 roku, które są bogatym źródłem wiedzy o przeszłości miasta. Umożliwiają one prześledzenie jego rozwoju przestrzennego oraz pozwalają na zapoznanie się ze zmianami, jakie zachodziły w infrastrukturze społecznej i technicznej w okresie ostatnich dwustu lat. Stanowią zatem mogą przedmiot zainteresowania szerokiego kręgu specjalistów.

W zasobie kartograficznym BUŁ znajduje się obecnie ponad 40 planów Łodzi, wydanych do 1945 roku. W większości są to dokumenty kartograficzne drukowane, pochodzące z przełomu XIX i XX wieku, zarówno polskie, rosyjskie, jak i niemieckie.

Łódź otrzymała prawa miejskie w 1423 roku z rąk Króla Władysława Jagiełły, ale do początków XIX wieku należała do najmniejszych miast w kraju. Jej mieszkańcy trudnili się głównie rolnictwem. Z okresu Łodzi rolniczej zachowały się nieliczne rękopiśmienne dokumenty kartograficzne, wśród których najstarszy, zatytułowany *Brulion PLANU Klucza Łódzkiego* [...] w skali 1:5000, został wykonany przez Franciszka Johneya w 1812/1813 roku. Fragment tego planu, obejmujący północne tereny klucza łódzkiego¹, tj. obszar zabudowy Łodzi wraz z folwarkiem Stara Wieś i Wójtostwem Łódzkim, rzekę i staw dworski oraz część gruntów leżących po obu stronach rzeki, znajduje się obecnie w Archiwum Państwowym w Łodzi.

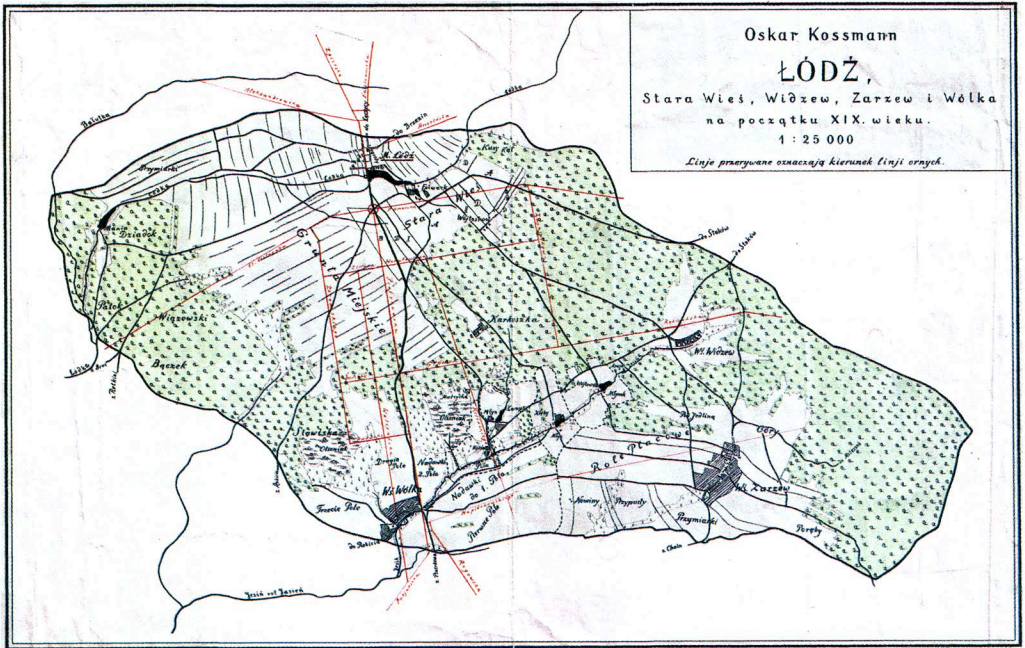
W zasobie kartograficznym BUŁ znajdujemy natomiast plan rekonstrukcyjny Łodzi rolniczej Oskara Kossmanna, zatytułowany *Łódź, Stara wieś, Widzew, Zarzew i Wólka na początku XIX wieku* (ryc. 1), wydany około 1930 roku przez Zakłady Graficzne Manitiusa w Łodzi wraz z samodzielnym wydawniczo komentarzem autora². Plan O. Kossmanna o wymiarach 31×48 cm przedstawia obraz rozplanowania i zabudowy rolniczego miasteczka, należących do niego

¹ Klucz łódzki obejmował miasto Łódź, Starą Wieś, Wójtostwo Łódzkie, wieś Widzew, Wólkę, Zarzew wraz z Wójtostwem Zarzewskim, młyn nad Jasienią i Łódką oraz tereny leśnie. Wyodrębnił się on na początku XVII w. spośród klucza wolborskiego i niesułkowskiego (zob. M. Koter 1969, s. 28).

² Komentarz nosi tytuł: *Rys geograficzny planu m. Łodzi*. Zawiera redukcję planu Łodzi rolniczej w skali 1:50 000 oraz *Plan m. Łodzi z roku 1929*, który wydrukowano na kalce technicznej, aby można było po ich nałożeniu prześledzić rozwój przestrzenny miasta.

rozłógów miejskich, a także wsie klucza łódzkiego. Został opracowany w skali 1:25 000 z wykorzystaniem planów F. Johneya, Starej Wsi z 1817 roku³ i lasów łódzkich z 1864 roku, a także źródeł pisanych (E.O. Kossmann 1930, s. 4–6). Na egzemplarzu, będącym w posiadaniu BUŁ (K11455), narysowano ręcznie czerwoną siatkę ulic Łodzi przemysłowej (po 1820 roku), której osią była ul. Piotrkowska.

Przez kilka wieków Łódź nie odgrywała w dziejach Polski znaczącej roli. Jeszcze w 1820 roku miasto zajmowało 1244 ha, z czego tylko 20 ha przypadło na obszar zabudowany, a żyło w nim zaledwie około 800 mieszkańców. Rozwój Łodzi nastąpił dopiero po 1820 roku, kiedy Rajmund

Ryc. 1. Plan rekonstrukcyjny Łodzi rolniczej O. Kossmanna wydany ok. 1930 r.

Rembieliński – prezes Komisji Województwa Mazowieckiego, po wizytacji tego małego, rolniczego miasteczka sporządził raport, w którym wymienił najważniejsze czynniki sprzyjające lokalizacji w tym miejscu osady włókienniczej. Na podstawie tego raportu władze Królestwa Polskiego wydały odpowiednie postanowienie, zaliczając Łódź do „miast fabrycznych” i podjęły decyzję o lokalizacji na tym terenie nowej osady rękodzielniczej (sukienniczej), którą wytyczono na południe od istniejącego starego rynku. W latach 1821–1823 przeprowadzono prace regulacyjne przy rozplanowaniu Nowego Miasta, w wyniku których powierzchnia Łodzi wzrosła o 188 ha (M. Stępniewski, Z. Szambelan 2010). Tereny te zostały bardzo szybko zagospodarowane i już w latach 1825–1828 powiększono ponownie obszar miasta, zakładając kolejną osadę bawełniano-lnianą Łódkę.

Okres szczególnej pomyślności miasta przypadł na przełom lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku. Łódź stała się wówczas najpoważniejszym ośrodkiem włókienniczym w Polsce.

³ Prawdopodobnie był to plan w skali 1:5000, sporządzony według miar pruskich przez geometrę Konstantego Berwiesiewicza, na polecenie „Prześwietnej Dyrekcji Generalnej Dóbr i Lasów Narodowych” w celu rewizji wcześniejszych pomiarów F. Johneya i objął grunty młynarza łódzkiego, folwarczne, wójtowskie i plebańskie (zob. M. Czochoński i inni 2008, s. 24).

Dążąc do zapewnienia prawidłowego rozwoju miasta w przyszłości, władze powiększyły w 1840 roku obszar Łodzi kosztem sąsiedniego lasu i na nowo przyłączonych terenach utworzyły Nową Dzielnicę.

Inkorporacje kolejnych terenów wymagały dokładnych pomiarów, w efekcie których powstały plany regulacyjne nowych osad⁴. Plan rozplanowania osady sukienniczej sporządził Filip de Viebig, natomiast Jan Leśniewski opracował plany osady Łódka. Twórcą planów związanych z powstaniem Nowej Dzielnicy był Rozwadowski, komisarz wydziału administracyjnego w rządzie gubernialnym. Rękopisy planów z tego okresu dziejów miasta znajdują się w zbiorach Archiwum Państwowego w Łodzi. Należy zaznaczyć, iż plany dotyczące ostatniej regulacji w XIX wieku nie zostały odnalezione.

Z czasem na podstawie rękopiśmiennych planów regulacyjnych zaczęły ukazywać się drukowane plany dostępne ogółowi ludności⁵. W zbiorach Biblioteki UŁ najstarszy drukowany plan Łodzi pochodzi z 1853 roku i został dołączony do pierwszej monografii miasta pt. *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym* (Podr. Kart. Tur. 1492c), opracowanej przez Oskara Flatta. Wykonany został techniką litografii przez S. Oleszczyńskiego w skali ok. 1:23 000 (1,95 cm – 100 prętów), o wymiarach 18×29 cm, w orientacji wschodniej i obejmuje Stare i Nowe Miasto, osadę Łódkę oraz Nową Dzielnicę. Umieszczono na nim objaśnienia, wyszczególniając „ulice, place publiczne, znakomite gmachy i zakłady fabryczne”. Pod dolną ramką znajduje się adnotacja cenzora, dopuszczająca plan do druku: „Warszawa, d. 10/22 Marca 1853 r. F. Sobieszczański”.

Z kolei najstarszym rękopiśmiennym dokumentem kartograficznym w zbiorach BUŁ jest plan oświetlenia gazowego Łodzi z 1868 roku, wykonany przez architekta miejskiego Jana Bojanowskiego⁶ we współpracy z W. Marcinkiewiczem, którego pełny tytuł brzmi: *Plan g. Łodzi s obznaczeniem ulic przedłożonych k oswieszczeniu gazom* (K10531). Został on wykonany w orientacji wschodniej, o wymiarach 24×39 cm, w skali około 1:15 240 (ryc. 2). Ulice, przy których zaplanowano łącznie 32 latarnie, oznaczono różnymi kolorami, w zależności od czasu realizacji przedsięwzięcia. W pierwszej kolejności lampy gazowe miały oświetlić ulicę Piotrkowską. Pod dolną ramką planu znajduje się podpis radcy O. Lidickiego i jego adnotacja, że plan oświetlenia został zatwierdzony przez Urząd Guberni Piotrkowskiej. Rok po sporządzeniu planu zbudowano w Łodzi gazownię i zrealizowano projekt oświetlenia. Funkcjonowało ono aż do 1907 roku (B. Kowalska-Wajnkaim 2007, s. 19–25).

W latach siedemdziesiątych XIX wieku władze carskie, na podstawie rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych Rosji, przystąpiły do pomiaru miast położonych na ziemiach Królestwa Polskiego. Celem zarządzonych pomiarów było opracowanie planów regulacyjnych, które z kolei miały być wykorzystane na rzecz poprawy infrastruktury miast. Proces ich powstawania był dość długi, ponieważ po dokonaniu pomiaru wykonywano najpierw mapę inwentaryzacyjną, a następnie projekt regulacji. Wszystkie te mapy sporządzano w formie wielobarwnych rękopisów w skali 1:42 000, w miarach rosyjskich. Produktem finalnym był plan regulacyjny wykonywany w dwóch egzemplarzach, który następnie wysyłano do Petersburga, gdzie musiał uzyskać akceptację Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (H. Bartoszewicz 2007, s. 10–11).

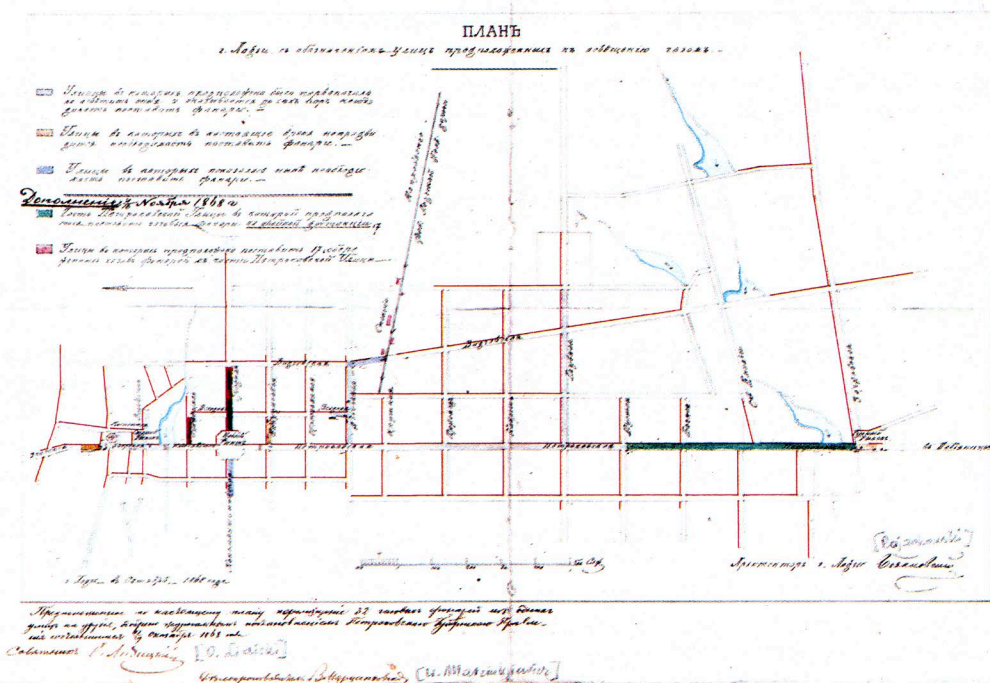
⁴ Plany regulacyjne Łodzi zostały szczegółowo opisane przez M. Czocharńskiego, T. Kośćkę i G. Kowalskiego, 2008, s. 24–34 oraz M. Kotera, 1969, s. 17–21.

⁵ Dzieje ruchu wydawniczego w Łodzi sięgają lat sześćdziesiątych XIX wieku. W początkowym okresie drukowano tu wyłącznie publikacje niemieckie lub rosyjskie, przeznaczone na użytek instytucji przemysłowo-handlowych. Pierwsze przeznaczone dla Łodzi druki odbijano w drukarniach Warszawy lub Drezna, np. monografię Łodzi O. Flatta. Jednak w miarę rozwoju miejscowego przemysłu graficznego wykonywanie tych publikacji przejęły firmy lokalne. Do największych i najlepiej wyposażonych należały zakłady Petersilge. W kolejnych latach, aż do wybuchu II wojny światowej przybyły m. in. drukarnie: Zonera, Krukowskiego, Luthera, Kolińskiego, Wściekliny, Kempnera, Dębskiego, Dziennika Łódzkiego, Karskiego, Resigera, Ostrowskiego, Neue Lodzer Zeitung, Grapowa i Hessena, Manitusa, Grapowa i Mazurkiewiczza, Lodzer Verlags-Gesellschaft, Terakowskiego, Wolfa; zob. L.S. Szychowski, 1993, J. Jaworska, 1988, s. 555–562; J. Strzałkowski, 1994.

⁶ Informacje dotyczące łódzkich architektów, zob. A. Szram, A. Wach, 1975, s. 21–24.

Pracami pomiarowymi objęto także miasto Łódź, w którym bezpośrednie pomiary terenowe wykonał mierniczy przysięgły Rudolf Miciński. Na ich podstawie powstał w 1873 roku *Plan suszczestwujuszczago rozpołożenia ujezdnogo goroda Łodzi* [...], w skali 1:42 000. W latach 1894–1896 na zlecenie Zarządu Miasta Łodzi dokonano ponownego pomiaru terenów miejskich i sporządzono kolejną mapę, ale już w podziale sekcyjnym, składającą się z 54 arkuszy. Wykonał ją mierniczy przysięgły Władysław Starzyński w skali 1:1680. Obie mapy zachowały się do czasów współczesnych i są przechowywane w Archiwum Państwowym w Łodzi. Posłużyły one do przeprowadzenia wielu ważnych inwestycji w mieście na przełomie XIX i XX wieku, m.in. budowy sieci gazowej i elektrycznej oraz linii tramwajowych. Budowa sieci wodno-kanalizacyjnej została zrealizowana dopiero w okresie międzywojennym, choć jej projekt powstał

Ryc. 2. Plan oświetlenia gazowego Łodzi J. Bojankowskiego z 1868 r.

w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku. Jego autorem jest William Heerlein Lindley, który był wówczas najbardziej znanym inżynierem, specjalizującym się w podobnych przedsięwzięciach w wielu miastach Europy i Polski. Prace nad projektem rozpoczął w 1901 roku, po dokładnym zapoznaniu się z okolicą. Ze względu na położenie Łodzi na dziale wodnym, brak dużej rzeki przepływającej przez miasto oraz niezbadane zasoby wód podziemnych, określił sytuację miasta jako trudną. Z tych powodów przygotowanie dokumentacji trwało 8 lat.

Podstawowym materiałem kartograficznym, na którym oparł się W. H. Lindley przy opracowywaniu projektu systemu wodno-kanalizacyjnego dla Łodzi, była wspomniana wyżej 54-arkuszowa mapa i rejestr pomiarowy W. Starzyńskiego. Biuro Lindleya nie musiało więc podejmować się szczegółowego kartowania miasta, tak jak to miało miejsce w przypadku Warszawy (*Inżynierowie...* 2006, s. 10). Projekt ukończono w 1909 roku i wydano w 150 egzemplarzach w języku

niemieckim i rosyjskim⁷. Egzemplarz będący w posiadaniu Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego zawiera dwa komplety dokumentów w języku rosyjskim (K6724).

Pierwsza część opracowania o tytule: *Wodosnabżenie g. Łodzi. Gienieralnyj Projekt inżyniera V.G. Lindleya. Pojasnitielnaja zapiska i wosiem listow pritożenij* dotyczy wodociągów i zawiera liczne mapy, profile i teksty objaśniające⁸. Mapa główna o wymiarach 33×66 cm⁹ została wykonana w skali 1:126 000 i przedstawia trzy warianty dostawy wody dla Łodzi: ze studzien w okolicach Tomaszowa Mazowieckiego, z Pilicy w pobliżu Sulejowa i ostatni ze studzien głębinowych w rejonie Łodzi. William H. Lindley, jako optymalne rozwiązanie zaproponował czerpanie wody ze studzien głębinowych w rejonie Tomaszowa.

Druga część projektu, zatytułowana: *Wodostoki g. Łodzi. Gienieralnyj Projekt inżyniera W.G. Lindleya. Pojasnitielnaja zapiska i piat' listow pritożenij g. Łodzi. Generalnyj Projekt inżyniera W. G. Lindleya. Pojasnitielnaja zapiska i listow pritożenij*, składa się również z planów, profili oraz teksów objaśniających (K6724). Kluczowym dokumentem opracowania jest szczegółowy plan układu sieci kanalizacyjnej o wymiarach 95×127 cm wykonany w skali 1:10 000. Obie niezależne części projektu zostały umieszczone w eleganckiej kartonowej tece z epoki, która jest oklejona czerwonym aksamitem i zamykana na mosiężną klamrę.

Przed zbudowaniem wodociągów w Łodzi ludność korzystała z płytkich studzien na terenie miasta. Do celów przemysłowych właściciele fabryk budowali studnie głębinowe, a wodę z nich przepompowywali do zbiorników. Rezerwuary te wykorzystywane były także w celach przeciwpożarowych. Zostały one uwidocznione na planie o tytule *Situation-Plan der Wasserstellen für die Lodzer frw. Feuerwehr* z około 1900 roku (K9205) w skali około 1:6970 (ryc. 3). Jest to litografia barwna o wymiarach 53×71 cm, wykonana przez K. Reichera. Obszar miasta został podzielony na południkowe strefy, oznaczone różnymi kolorami, w których odpowiednimi sygnaturami naniesiono zbiorniki wodne i studnie. Taki sposób zaopatrzenia ludności i przemysłu w wodę funkcjonował aż do dwudziestolecia międzywojennego XX wieku. Dopiero wtedy zaczęto realizację projektu Lindleya, budując kanalizację i wodociągi. Powoli z krajobrazu miasta zaczęły znikać płytkie studnie, zbiorniki na wodę oraz cuchnące rynsztoki.

W zasobie Biblioteki UŁ znajduje się ponadto kilka innych planów Łodzi z okresu rządów carskich, zarówno w języku rosyjskim, jak i polskim, które zasługują na uwagę ze względu na ich treść bądź format i walory artystyczne.

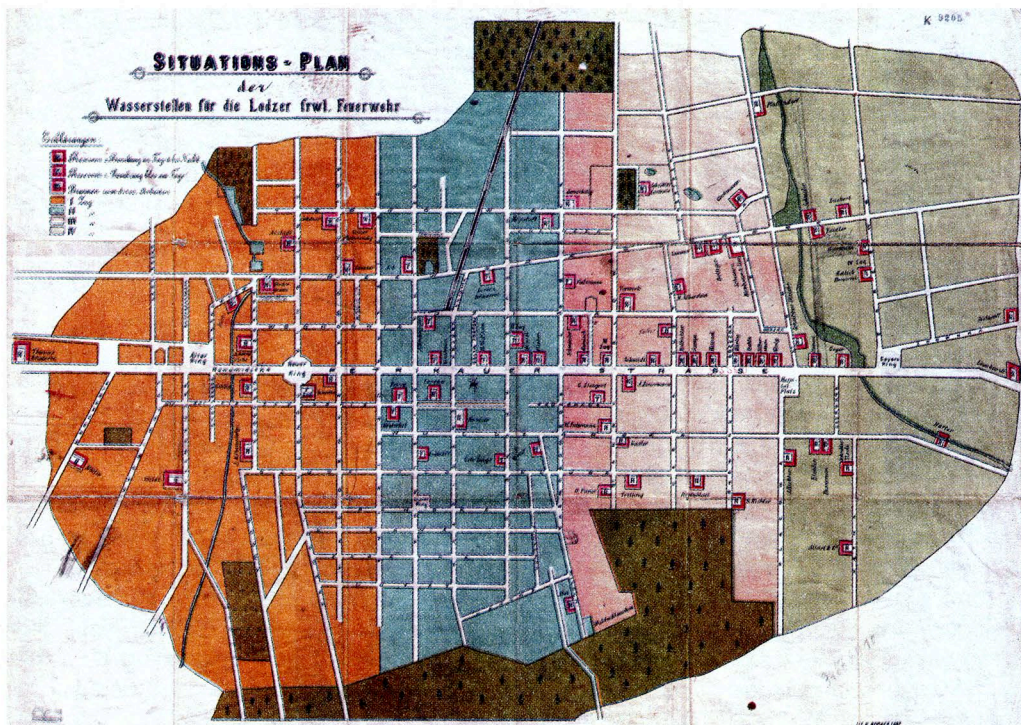
Okolo 1900 roku ukazał się *Plan goroda Łodzi* w skali 1:8400, opracowany przez Z. Kułakowskiego i B. Strucela, o wymiarach 68×88cm, nakładem Luthera w Łodzi (K1967, K7247). Wydrukowano go techniką litografii barwnej i oznaczono na nim granice działek oraz ich numery. Treść planu wzbogacają trzy profile, poprowadzone wzdłuż następujących ulic: Piotrkowskiej, Konstantynowskiej (obecnie Legionów) i Średniej (obecnie Pomorska) oraz Południowej (obecnie Rewolucji 1905 r.) i Zawadzkiej (obecnie Próchnika).

Z 1902 roku pochodzą dwa kolejne plany, mianowicie *Plan Łodzi i przedmieścia Bałuty* w skali 1:12 000, o wymiarach 63×58 cm (K1994), na którym oznaczono m.in. linie tramwajowe – istniejące i planowane oraz *Plan Miasta Łodzi* Leona Nowierskiego – urzędnika Warszawskiego Towarzystwa Ubezpieczeń od Ognia. Ten dokument w skali 1:5600, o wymiarach 118×136 cm, którego litografię wykonał Resiger w 1901 roku, jest największym planem Łodzi w zbiorach BUŁ (K3113). Faktycznie ukazał się on 2 kwietnia 1902 roku, po uzyskaniu zgody cenzury, o czym informuje nota pod dolną ramką. Oprócz walorów artystycznych ma on także istotną wartość poznawczą ze względu na zaznaczone na nim numery posesji i obrysy ważniej-

⁷ Cztery skrzynie z projektem wysłano z Frankfurtu nad Menem do Łodzi dopiero 16 września 1911 roku (zob. R. Żelichowski 2002, s. 578).

⁸ *Pojasnitielnaja zapiska k... oraz faksymile rękopisu: Opisanije projekta wodosnabżenija gor. Łodzi sostawlennogo Inżynierom Lindlejem.*

⁹ Obszczaja karta 1:126 000, № 1.

Ryc. 3. *Situations - Plan der Wasserstellen für die Lodzer frwl. Feuerwehr* wykonany przez K. Reichera ok. 1900 r.

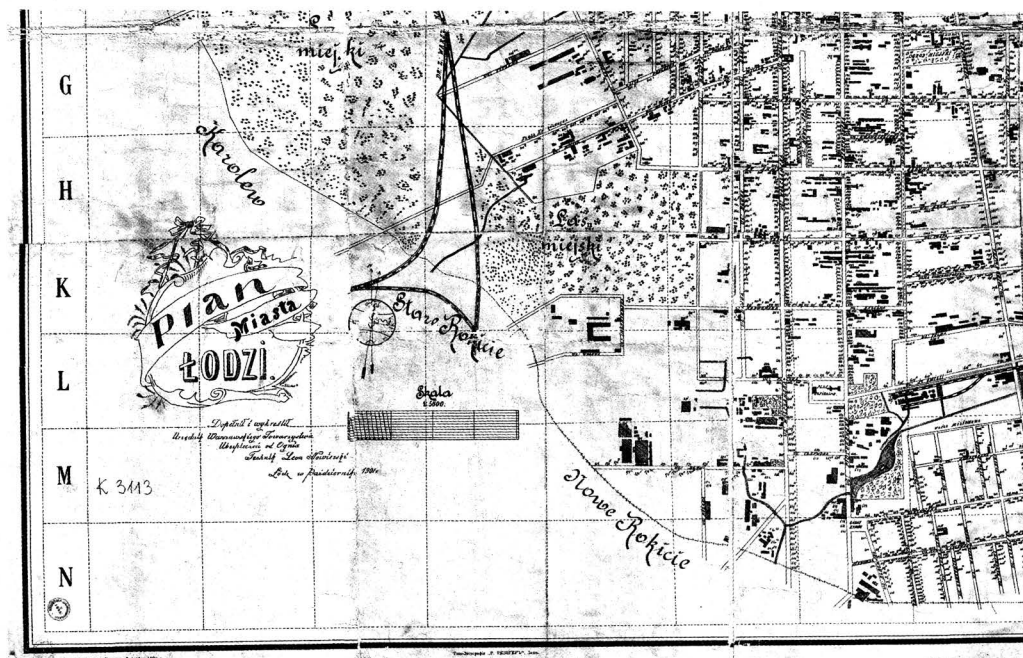
szych obiektów. Ich wyszukiwanie ułatwia siatka kwadratów, oznaczona w pionie literami, a w poziomie liczbami arabskimi (ryc. 4).

Nakładem firmy Resigera, ok. 1914 r. został wydany *Plan miasta Łodzi* o wymiarach 48×58 cm jako dodatek do kalendarza „Zas” (K 9207, K3139). Sporządzono go w skali 1:16 800, wraz z wykazem ulic miasta, które posiadały nazwy własne. W Łodzi były bowiem w tym czasie ulice bezimienne, które są widoczne na planie. Uwaga na ten temat została podana na końcu indeksu i brzmi: *Ulice nieoznaczone na planie nazwami jeszcze nazw nie mają*. Wyraźnie oznaczono linie komunikacji tramwajowej i kolejowej z podziałem na *żelazną i elektryczną*¹⁰. Obszar, który zajmują wsie Bałuty i Radogoszcz, pozostawiono nie pokryty kolorem, aby odróżnić go od terenów należących do miasta.

Ostatnie opracowanie kartograficzne z omawianego okresu, pt. *Plan Łodzi, Bałut i Radogoszcza* zostało sporządzone na podstawie najnowszych pomiarów przez J. Głowę w skali 1:15 000 (K3093). Jego litografię wykonał Zakład Graficzny Filipa Grapowa i Ludomira Mazurkiewicza około 1913 roku. Jest to najstarszy plan Łodzi w zasobie Biblioteki, na którym rzeźbę terenu oznaczono za pomocą punktów wysokościowych. Pomiary wykonano w odniesieniu do poziomu Morza Bałtyckiego. Obejmuje on swoim zasięgiem także sąsiednie wsie: Retkinię, Rokicie, Chojny, Julianów, Dąbrowę, Zarzew, Widzew, Antoniew, Stoki, Doły i Rogi. Wyraźnie oznaczono granicę północną miasta z Bałutami i Radogoszczem, ale nie umieszczono ich nazw (ryc. 5).

¹⁰ Linia tramwajową z trakcją elektryczną uruchomiono w Łodzi w 1898 r., jako pierwszym mieście w Królestwie Polskim. W 1865 r. zbudowano łącznicę linii kolejowej warszawsko-wiedeńskiej, a w 1903 r. została otwarta linia kolei warszawsko-kaliskiej; zob. *Łódź. Dzieje miasta...* 1988, s. 180–186.

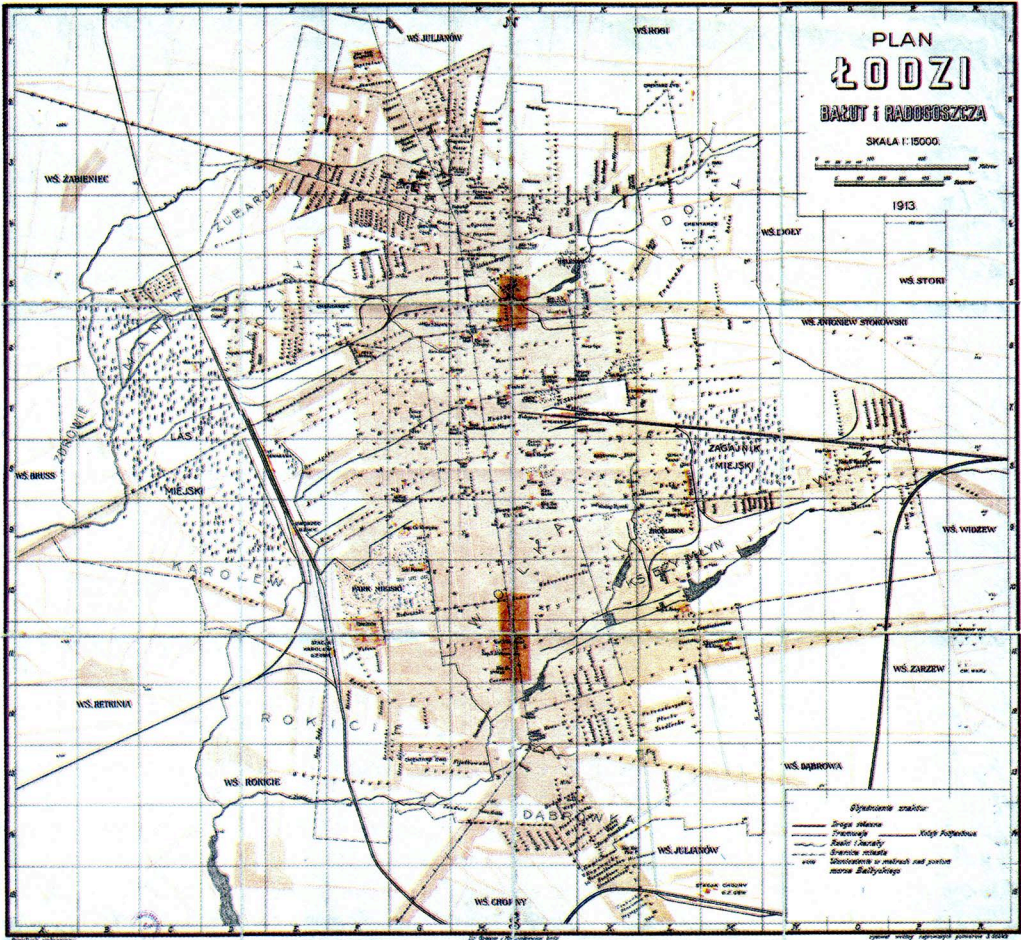

Ryc. 4. Plan Miasta Łodzi L. Nowierskiego z 1902 r. – fragment

Władze carskie, pomimo gwałtownego rozwoju przemysłu i wielokrotnego wzrostu liczby ludności, hamowały rozwój terytorialny Łodzi nie zezwalając na przyłączenie terenów ościenych. Spowodowało to ekspansję zabudowy poza jej granice administracyjne. W wyniku presji ludnościowej rozpoczął się żywiłowy i bezplanowy proces zabudowywania sąsiadujących z miastem obszarów wiejskich. Wprawdzie w 1906 roku przyłączono do miasta nowe tereny, głównie na wschodzie i południowym zachodzie, ale była to decyzja o wiele lat spóźniona i nie rozwiązująca nabrzmiałych problemów tzw. głodu ziemi (J. Dyliak 1939, s. 32–33; *Łódź. Monografia...* 2009, s. 48–55). Poza granicami miasta pozostawały nadal Chojny, Radogoszcz czy Bałuty, liczące wówczas kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców. Zostały one, w całości lub częściowo, przyłączone do Łodzi dopiero w czasie I wojny światowej, kiedy Rosjanie, w wyniku przegranej z Niemcami bitwy pod Łodzią, musieli opuścić miasto.

Był to wyjątkowo dramatyczny okres w dziejach miasta. Łódź poniosła ogromne straty ludnościowe i materialne. Jedynym pozytywnym wydarzeniem było dokonanie przez niemieckie władze okupacyjne w 1915 roku największej, jak dotąd, inkorporacji nowych terenów. Włączono wówczas dwa największe przedmieścia łódzkie – Bałuty i Chojny, a ponadto także części Żabieńca, Radogoszcza, Antoniewa, Wierzchowa, Zarzewa, Dąbrowy i Rokicia. Nowe granice miasta, oparte w znacznej mierze na linii kolei obwodowej, zostały uwidocznione na barwnym planie *Pharus – Plan Łódź [!] i okolic* w skali 1:20 000 o wymiarach 52×46 cm (K9201). Został on wydany w Berlinie ok. 1915 roku wraz ze skorowidzem ulic w języku polskim i niemieckim (ryc. 6). Jest to jedyny plan Łodzi w zbiorach kartograficznych Biblioteki UŁ z okresu I wojny światowej. Błędnie oznaczono na nim przebieg granicy w rejonie ul. Średniej (obecnie Pomorska), włączając do miasta położone na północ od niej tereny wsi Antoniew Stoki. Przyłączone bowiem do miasta tereny nie zostały dostatecznie opisane i pomierzone, dlatego dochodziło w owym czasie wielokrotnie do swobodnej interpretacji przebiegu jego granic (M. Stępniewski,

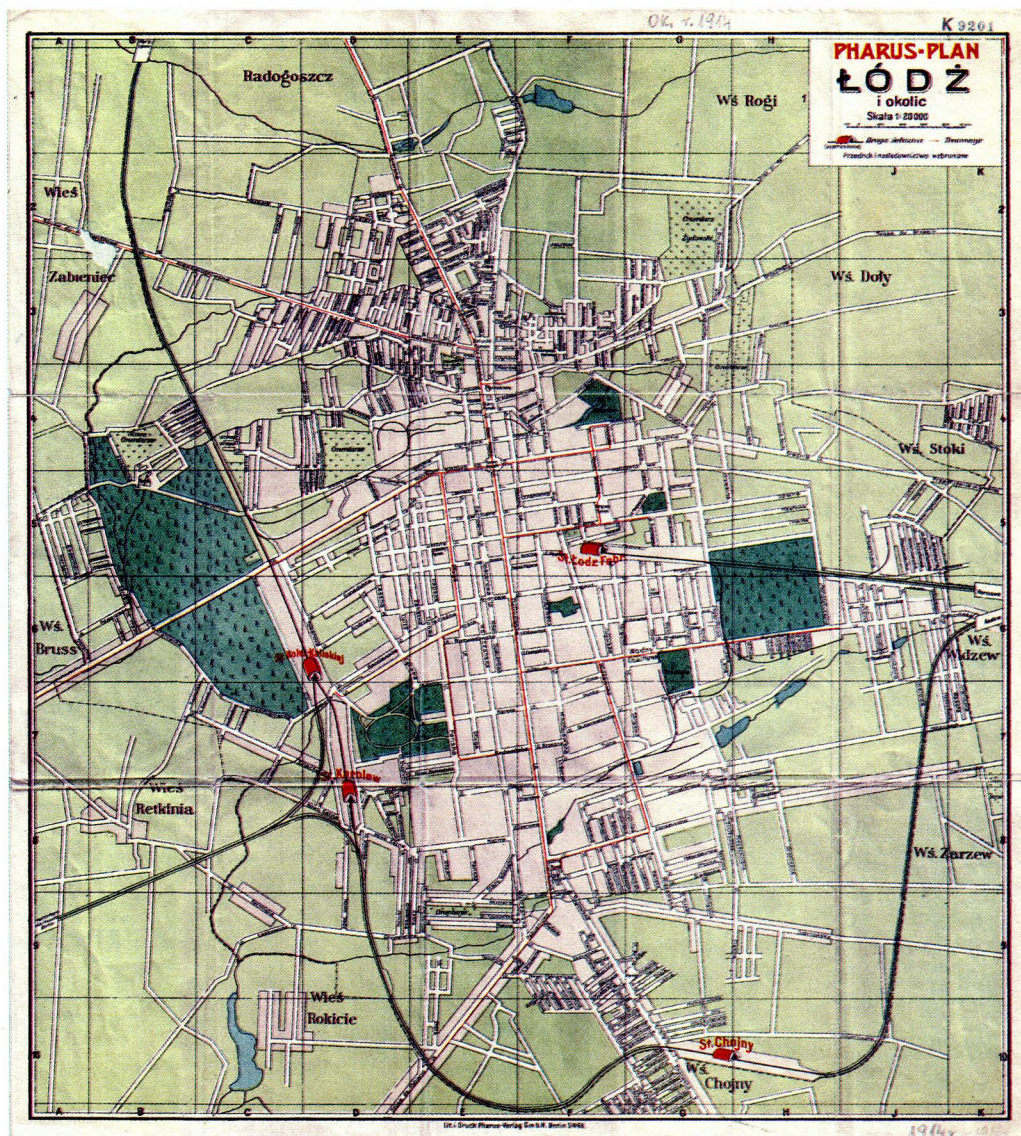
Ryc. 5. Plan Łodzi, Bałut i Radogoszcza J. Głowy z ok. 1913 r.

Z. Szambelan 2009, s. 44). Widoczne jest to szczególnie na kolejnym planie Łodzi z około 1919 roku¹¹, o wymiarach 43×37 cm, wydany przez Zakłady Graficzne S. Terakowskiego (K3168). Opracowanie to, w skali ok. 1:18 000, ukazało się w trzech językach: polskim, rosyjskim i niemieckim z wykazem ulic oraz gmachów użyteczności publicznej. W owym czasie Łódź była bowiem miastem wielonarodowym, a wydawcy publikowali swoje druki w kilku językach, chcąc dotrzeć do największej liczby odbiorców.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, Łódź w 1919 r. awansowała do rangi miasta wojewódzkiego. Pociągnęło to za sobą powstanie w mieście wielu urzędów i instytucji oraz agend gospodarczych. W 1918 r. powołano Oddział Pomiarów Miejskich – pierwszą w historii miasta administrację geodezyjną. Głównym jej zadaniem było dostarczenie służbom miejskim szczegółowych dokumentów pomiarowych niezbędnych do planowania przestrzennego i projektowania inwestycji. Prócz podstawowych prac geodezyjnych wykonywanych przez geode-

¹¹ Pełny tytuł brzmi: *Plan g. Łodzi = Plan m. Łodzi = Plan v. Łodzi.*

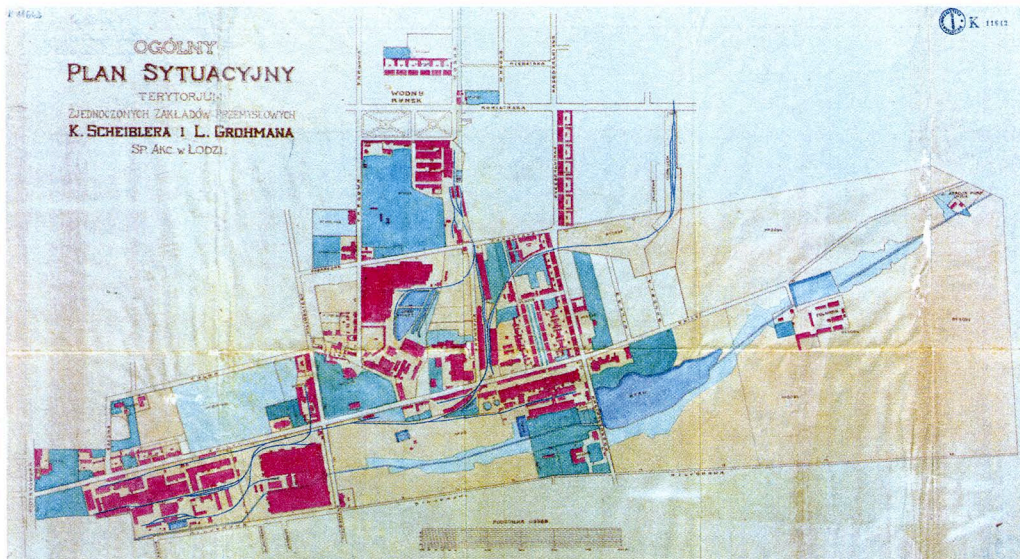
Ryc. 6. Pharus-Plan Łódź i okolic z ok. 1915 r.

zająć służbę samorządową, były prowadzone również inne prace z tego zakresu, wykonywane przez biura mierniczych przysięgłych na zlecenie różnych instytucji i osób prywatnych¹².

Przykładem opracowań kartograficznych sporządzonych przez mierniczych przysięgłych są zachowane w zasobie BUŁ plany nieruchomości łódzkich fabrykantów: Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana oraz Karola Buhle. Pochodzą one z lat dwudziestych i trzydziestych

¹² Główne dokonania geodezyjno-kartograficzne w Łodzi w latach 1918–1945 zostały przedstawione przez M. Czocharńskiego, T. Koşkę i G. Kowalskiego, 2008, s. 49–76.

Ryc. 7. Niedatowany plan sytuacyjny zakładów K. Scheiblera i L. Grochmana

XX wieku, kiedy przemysł włókienniczy znalazł się w trudnej sytuacji ze względu na powstanie nowych, odmiennych warunków rynkowych. Zaczęły upadać małe i średnie przedsiębiorstwa, a duże podejmowały decyzję o łączeniu się w spółki (W. Puś 1987, s. 78–84; W. Puś, S. Pytlas 1979, s. 217–230; G. Missalowa 1970, s. 387–431). W 1921 roku doszło do połączenia dwóch przędzalni bawełny K. Scheiblera i L. Grochmana. Fakt ten znalazł odzwierciedlenie na drukowanym, kolorowanym ręcznie planie, zatytułowanym *Ogólny plan sytuacyjny terytorium Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grochmana Sp. Akc. w Łodzi* (ryc. 7). Plan o wymiarach 53×93 cm został wykonany w skali 1:3360 około 1936 roku (K11642). Obejmuje on fragment miasta położony na południe od Rynku Wodnego aż po ulicę Milionową; na zachodzie granicą jest ulica Piotrkowska, a na wschodzie ul. Graniczna (obecnie Widzewska)¹³. Niestety, nie ustalono dokładnej daty, autora oraz miejsca wydania tego dokumentu.

Do wyjątków należały Zakłady Włókiennicze Karola T. Buhle powstałe w 1897 roku przy ul. Hipotecznej, które nie poddając się kryzysowi gospodarczemu, rozwijały się pomyślnie zarówno w czasach przedwojennych jak i po I wojnie światowej, produkując wyroby bawełniane i jedwabne. W 1923 roku firma została przekształcona w spółkę akcyjną, poszerzając w kolejnych latach swoje terytorium i zakładając nowe oddziały¹⁴. Biblioteka UŁ posiada trzy rękopiśmienne plany obejmujące nieruchomości K.T. Buhle. Pierwszy z nich o wymiarach 34×96 cm został sporządzony w 1926 roku przez Jana Piira (Gustaw Klukow) na cienkiej impregnowanej tkaninie (K11643). Na jednym arkuszu narysowano zarówno plan lokalizacji zbiornika na benzynę na terenie posesji przy ul. Hipotecznej w skali 1:1000¹⁵, jak i jego dokładny projekt w skali 1:200¹⁶.

¹³ Drugi egzemplarz tego planu znajduje się w Archiwum Państwowym w Łodzi; zob. *Plany miast polskich...* 1996, s. 223, poz. 2668.

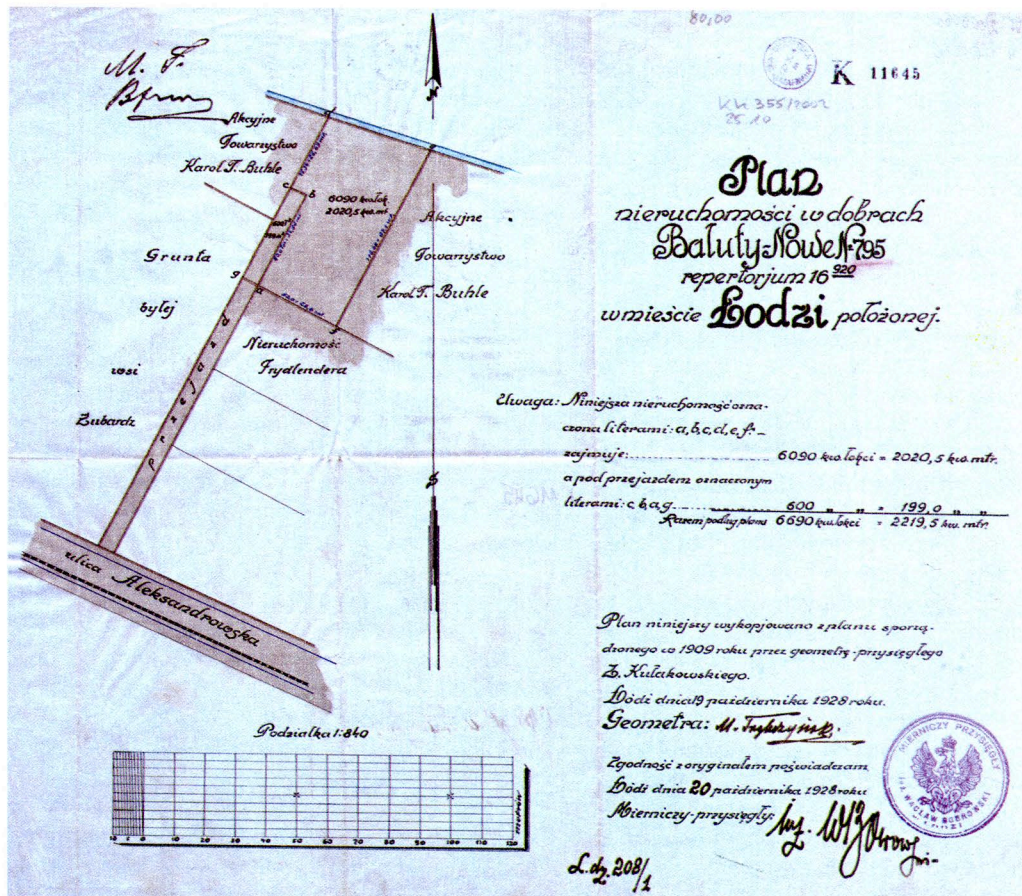
¹⁴ *Zakłady włókiennicze Karola T. Buhle w Łodzi*. [online] „Gazeta Handlowa” 1932, nr 160; [dostęp: 20 lipca 2011], <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=13555content?id=13555>

¹⁵ Pełny tytuł brzmi: *Plan dla ustawienia zbiornika na benzynę o pojemn. 5000 litrów wedłóg [!] systemu „BYWATER” na posesji Sp. Akc. Karola Buhle w Łodzi przy ul. Hipotecznej Nr. 10*

¹⁶ Pełny tytuł brzmi: *Projekt ustawienia zbiornika na benzynę o pojemn. 5000 litrów w/g syst. „Bywater” na posesji Sp. Akc. Karola Buhle w Łodzi przy ul. Hipotecznej Nr. 10: plan 1:200.*

Kolejny plan gruntów należących do Towarzystwa Akcyjnego Karola T. Buhle został wykonany przez geometrę Mikołaja Trąbczyńskiego w 1928 roku na podstawie planu z 1909 roku, którego autorem był geometra przysięgły Zdzisław Kułakowski, a zgodność z oryginałem potwierdził mierniczy przysięgły inżynier Wacław Bobrowski. Opracowanie to, pod tytułem *Plan nieruchomości w dobrach Bałuty-Nowe No 795 repertorium [!] 16-920 w mieście Łodzi położonej*, wykonano w skali 1:840 na cienkiej, impregnowanej tkaninie o wymiarach 37×40 cm (K11645). Obejmuje on nie tylko posiadłości K. Buhle, ale także grunty byłej wsi Żubardź i nieruchomość Frydendera (ryc. 8).

Ryc. 8. Plan nieruchomości w dobrach Bałuty-Nowe... wykonany w 1928 r. przez M. Trąbczyńskiego na podstawie planu Z. Kułakowskiego z 1909 r.

Trzeci dokument kartograficzny o wymiarach 60×26 cm, zatytułowany: *Plan sytuacyjny budowli fabrycznych Zakł. Włók. Karol T. Buhle Sp. Akc.* (sygn. 11644), narysowano na kalce technicznej w skali 1:500 przed 1936 rokiem¹⁷. Przedstawia on nieruchomości należące do

¹⁷ Mimo usilnych poszukiwań nie udało się ustalić nazwiska osoby, która sporządziła plan.

Spółki przy ulicy Dąbrowskiej 21 (obecnie Generała Jarosława Dąbrowskiego). Na terenie zakładów oprócz budynków fabrycznych znajdował się basen na wodę oraz dwie studnie.

W okresie międzywojennym zaczął się odradzać ruch wydawniczy, który zupełnie zamarł w czasie I wojny światowej. Ludność potrzebowała informacji o swoim mieście i o nowo utworzonym województwie. Rozpoczęto wydawanie planów wojewódzkiego miasta Łodzi. Nakładem rodzimego Wydawnictwa „Kosmopolita”, ukazał się wówczas *Najnowszy plan Miasta Łodzi [z przedmieściami]* w skali 1:30 000, o wymiarach 38×32 cm. W zbiorach Biblioteki posiadamy drugie, uzupełnione i poprawione wydanie tej publikacji z 1922 roku (K7377). Jest to litografia barwna, którą wykonał zakład F. Kasprzykiewicza w Warszawie. Na planie zaznaczono granice nowo wydzielonych 14 okręgów policyjnych, a na odwrocie umieszczono skorowidz ulic, rozkłady jazdy tramwajów, parki miejskie i ważniejsze instytucje użytku publicznego (ryc. 9).

Z 1924 roku pochodzi natomiast *Plan m. Łodzi* w skali 1:20 000 o wymiarach 52×46 cm, wydany przez A.J. Ostrowskiego (K2588). Oznaczono na nim okręgi policyjne, ważniejsze budynki użyteczności publicznej oraz projektowane linie tramwajowe, które zamierzano zbudować w pięciu etapach, począwszy od 1925 roku. Integralną częścią planu jest skorowidz, zawierający nazwy ulic i adresy instytucji.

Granice podziału administracyjnego z wyszczególnieniem powiatów, gmin, wsi i osad narysowano na *Planie wojewódzkiego miasta Łodzi* w skali 1:20 000 o wymiarach 69×52 cm, który został opracowany przez Eugeniusza Górskiego, a wydany nakładem Księgarni S. Seipelta około 1939 roku. W kolekcji kartograficznej BUŁ znajduje się wydanie czarno-białe (K3170) i barwne (K2426) tego planu.

Szczególnie interesujące są dwa *Plany wojewódzkiego miasta Łodzi*, o wymiarach 54×50 cm, wykonane w skali 1:20 000 na podstawie tego samego rękopiśmiennego podkładu z okresu I wojny światowej. Pierwszy z nich jest kopią planu strefy domów murowanych, wykonaną w 1927 roku i zatwierdzoną do realizacji przez Kierownika Inspekcji Budowlanej (K11452). Granice tej strefy zostały naniesione na plan i zatwierdzone już w 1916 roku przez władze niemieckie. Drugi plan został wykonany w 1928 roku przez Oddział Pomiarów Magistratu Miasta Łodzi. Zaznaczono na nim ręcznie linie tramwajowe istniejące i projektowane oraz podlegające wykupowi od Kolei Dojazdowych (K9206).

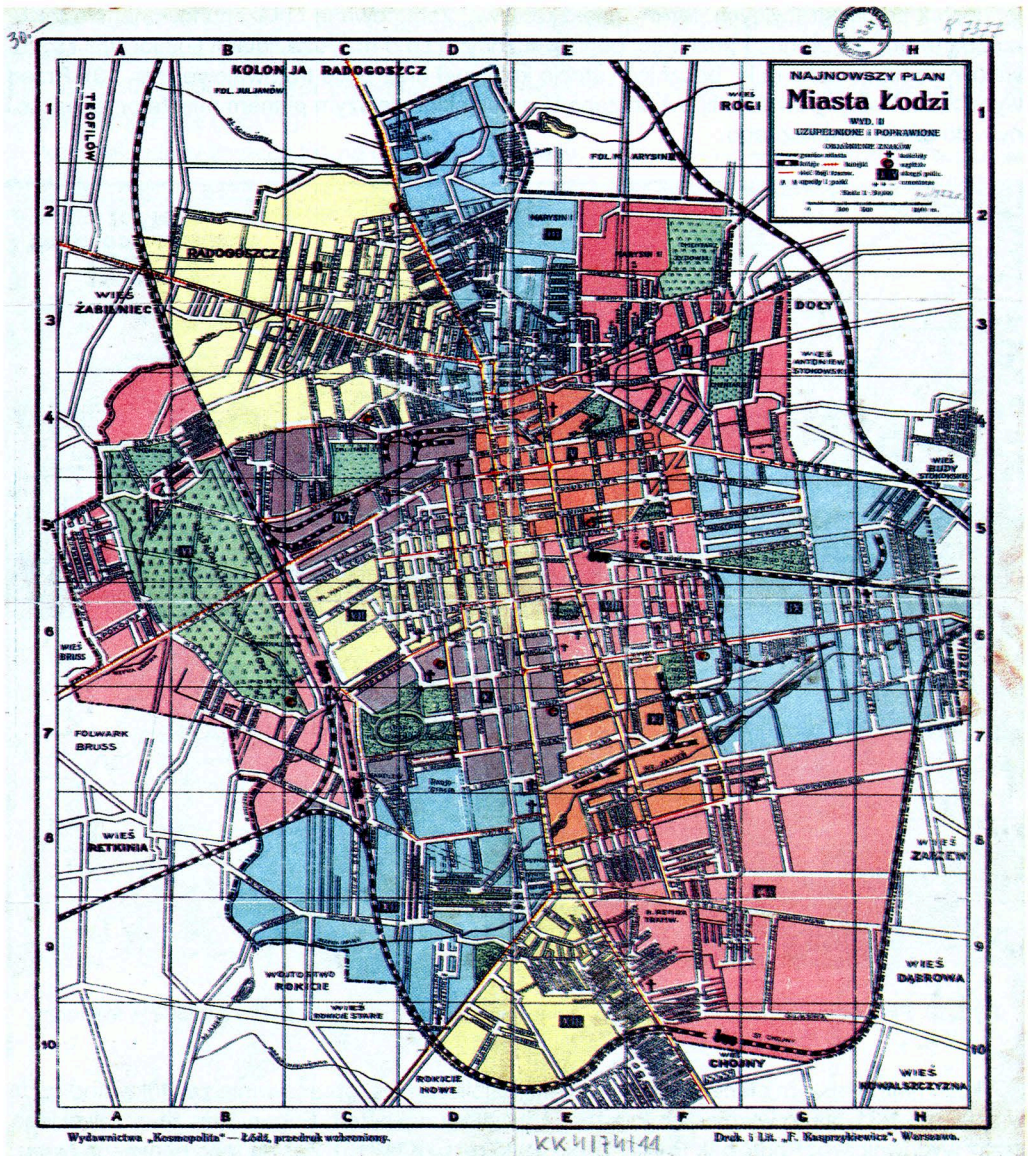
Oprócz samoistnych wydawniczo opracowań kartograficznych publikowano w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku plany załącznikowe do informatorów miejskich. W kolekcji kartograficznej zachowały się trzy takie plany. Najstarszy, o wymiarach 32×28 cm, pochodzi z 1920 roku (K3036). Wydał go Magistrat Miasta Łodzi w skali około 1:36 000, ale na planie podano błędną skalę 1:20 000. Litografię wykonał Z. Terakowski, który na potrzeby *Informatora* opracował polskojęzyczną, poprawioną edycję *Planu Łodzi* w zmniejszonej skali¹⁸. Wyeliminowano wcześniejsze błędy przebiegu granic miasta, a jego obszar podzielono na okręgi policyjne, oznaczone różnymi kolorami i ponumerowane cyframi rzymskimi. Ukazał się on także około 1930 roku pod zmienionym tytułem jako *Plan Łodzi z podziałem na XIV Okr. Policyjnych* (K11145). Pod dolną ramką umieszczono dodatkowe informacje o zmianie nazw ulic.

W 1933 roku Wojewódzki Zarząd Związku Inwalidów Wojennych wydał *Informator. Przewodnik z 16 planami*, pod redakcją Stanisława Dobrzeńckiego (K9206). Oprócz szkicu historycznego i indeksu ulic publikacja zawiera plan miasta Łodzi podzielony na arkusze o wymiarach 13×16 cm, które odpowiadają 14 okręgom policyjnym. Na końcu publikacji umieszczono skorowidz arkuszy.

Do kolejnego informatora z 1937 roku załączono *Plan wojewódzkiego miasta Łodzi* pod redakcją Maksymiliana Serwińskiego, wydany nakładem Księgarni S. Seipelta (K7835). Na planie w skali 1:25 000 o wymiarach 51×46 cm umieszczono granice komisariatów, oznaczone po raz pierwszy liczbami arabskimi. Wyszczególniono ulice, których nazwy zmieniono, podając na-

¹⁸ Mowa o planie Łodzi w skali około 1:18 000 wydanym przez Z. Terakowskiego w trzech językach około 1919 roku.

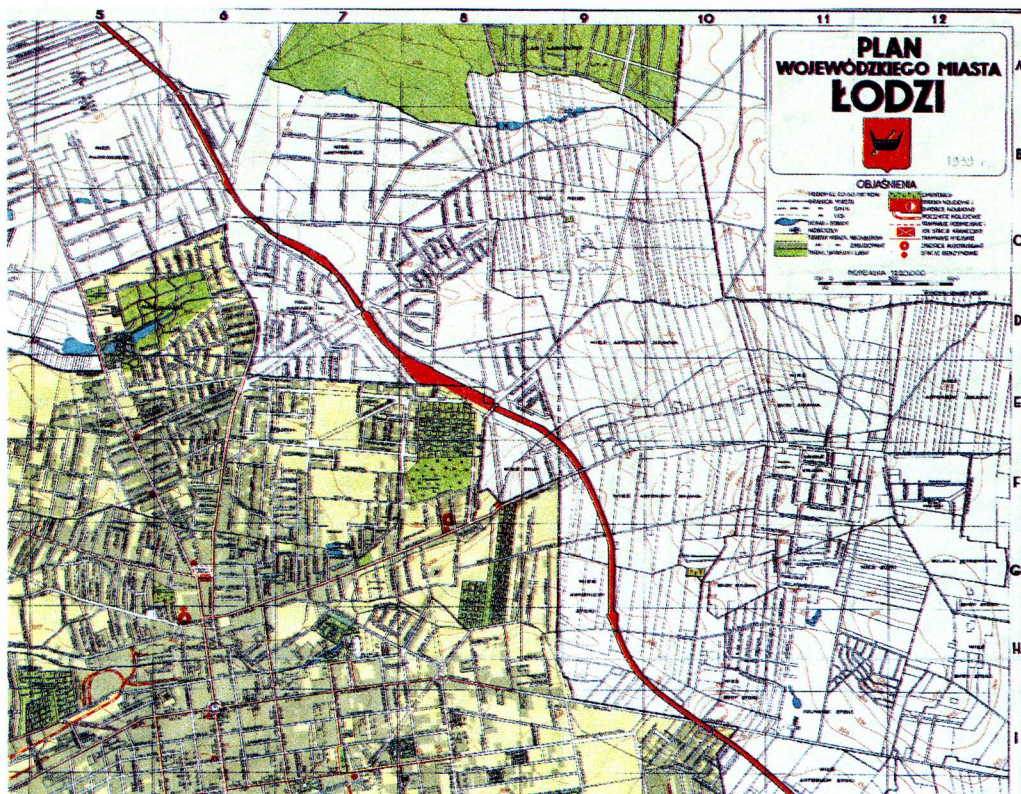
Ryc. 9. Najnowszy plan Miasta Łodzi Wydawnictwa „Kosmopolita” – wydanie drugie z 1922 r.

zwę dawną i obecną. Na odwrocie arkusza wydrukowano spis alfabetyczny ulic Łodzi, a na kartach *Informatora* podano wykaz ulic Rudy Pabianickiej, która znajdowała się wówczas poza granicami miasta.

Dużą wartość użytkową przedstawia *Plan wojewódzkiego miasta Łodzi*, wydany przez Zarząd Miejski w Łodzi w 1939 roku, jako załącznik do publikacji Jana Dylaka pt. *Łódź i okolice. Przewodnik geograficzny*. Ten dokument w skali 1:20 000 o wymiarach 72×61 cm (K3131, Podr. Kart. Tur. 347) wykonał Oddział Regulacji Miasta. Oznaczono na nim nie tylko granice

jednostek administracyjnych, tereny mieszkaniowe: zabudowane i niezabudowane, ale także rzeźbę terenu za pomocą poziomicy, poprowadzonych co 5 m. Poza liniami kolejowymi i tramwajowymi naniesiono m.in. bocznicę i stacje kolejowe oraz pętle tramwajowe (ryc. 10). Przed wybuchem II wojny światowej był on zapewne najdokładniejszym planem miasta przeznaczonym do użytku publicznego.

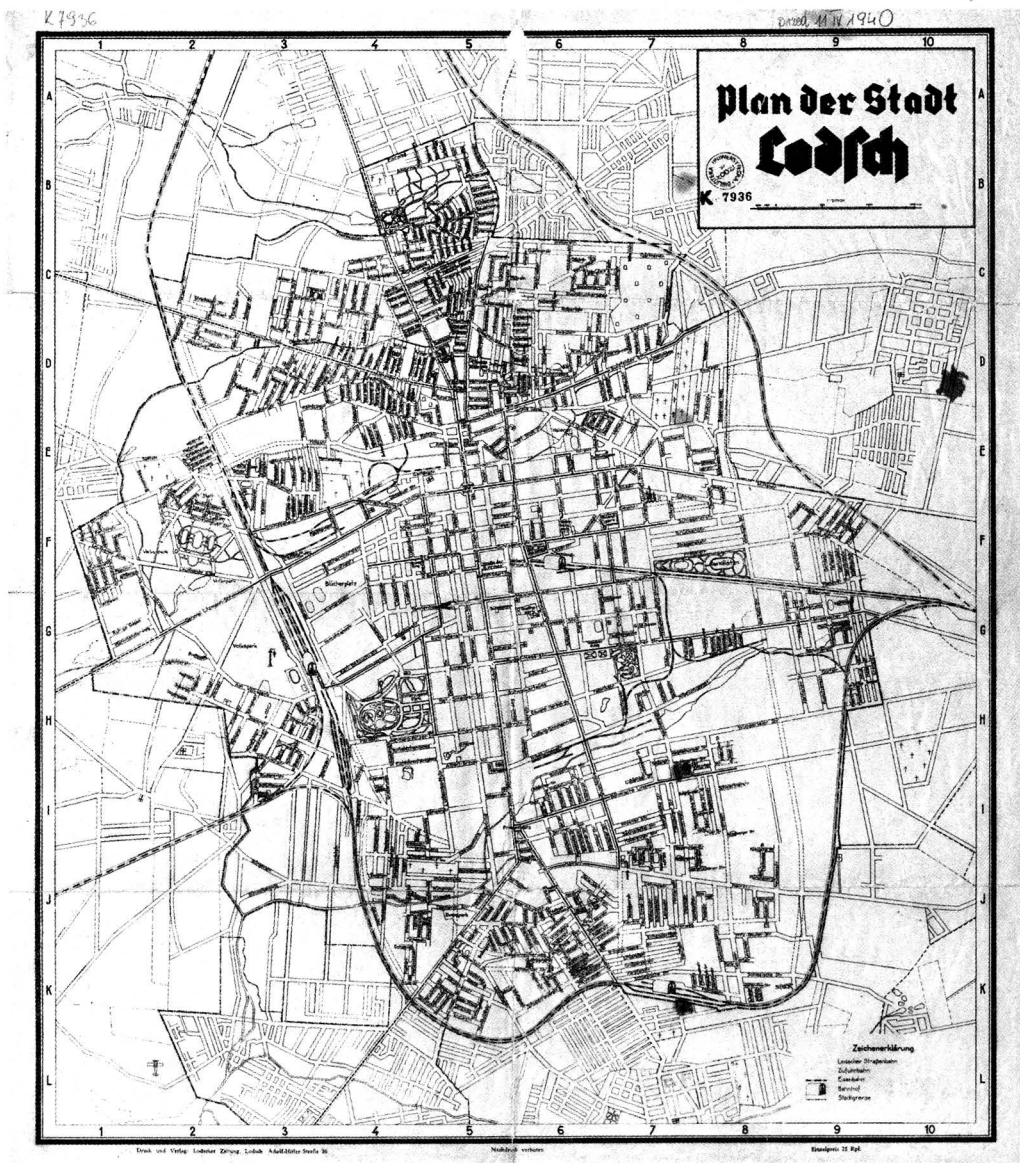
Ryc. 10. Plan wojewódzkiego miasta Łodzi załączony do przewodnika J. Dylika z 1939 r. – fragment

Z kolei najmniejszym planem Łodzi w kolekcji Biblioteki jest opracowanie zatytułowane *Łódź* w skali ok. 1:31 500 o wymiarach 21×16 cm, wydane nakładem Eugeniusza Starczewskiego przez wydawnictwo „Podróżnik Polski” około 1920 roku (K11315). Zasięg tego barwnego planu, na którym oznaczono siatkę ulic, zabudowę i linie kolejowe, obejmuje szeroko pojęte centrum miasta. Co ciekawe, widoczny jest na nim przebieg rzeki Łódki, która płynęła wówczas prawie na całej długości odkrytym korytem.

Wybuch II wojny światowej po raz wtóry zakłócił rozwój Łodzi, którą wraz z zachodnią częścią województwa wcielono do Rzeszy Niemieckiej, a 11 kwietnia 1940 roku zmieniono jej nazwę na Litzmannstadt, na cześć generała wstawionego w walkach o Łódź w czasie I wojny światowej. Władze niemieckie powiększyły kilkakrotnie obszar miasta włączając w jego granice m.in. miasto Rudę Pabianicką oraz Brus, Radogoszcz, Łagiewniki, Nowosolną, Wiskitno, Chojny, Chocianowice, Retkinię i inne mniejsze miejscowości. Spośród siedmiu planów z tego okresu, tylko jeden o tytule *Plan der Stadt Lodsch*, wydany przed 1940 rokiem przez „Lodscher Zeitung”,

przedstawia Łódź przed przyłączeniem nowych terenów (K7936). Plan o wymiarach 62×52 cm został wykonany w skali 1:20 000. Wszystkie nazwy ulic w mieście zmieniono na niemieckie, np. ul. Piotrkowska została przemianowana na Adolf-Hitler-Strasse, a Plac Wolności na Deutschland Platz (ryc. 11).

Pozostałe plany wydano już po rozszerzeniu granic miasta i zmianie jego nazwy. Noszą one tytuł *Plan von Litzmannstadt*. Na szczególną uwagę zasługuje czarno-biały plan w skali około 1:20 000, o wymiarach 82×65 cm (K3103, K11221), który ukazał się po 1940 roku nakładem Druckerei der Litzmannstädter Zeitung. Oznaczono na nim granice działek i jedenastu nowo

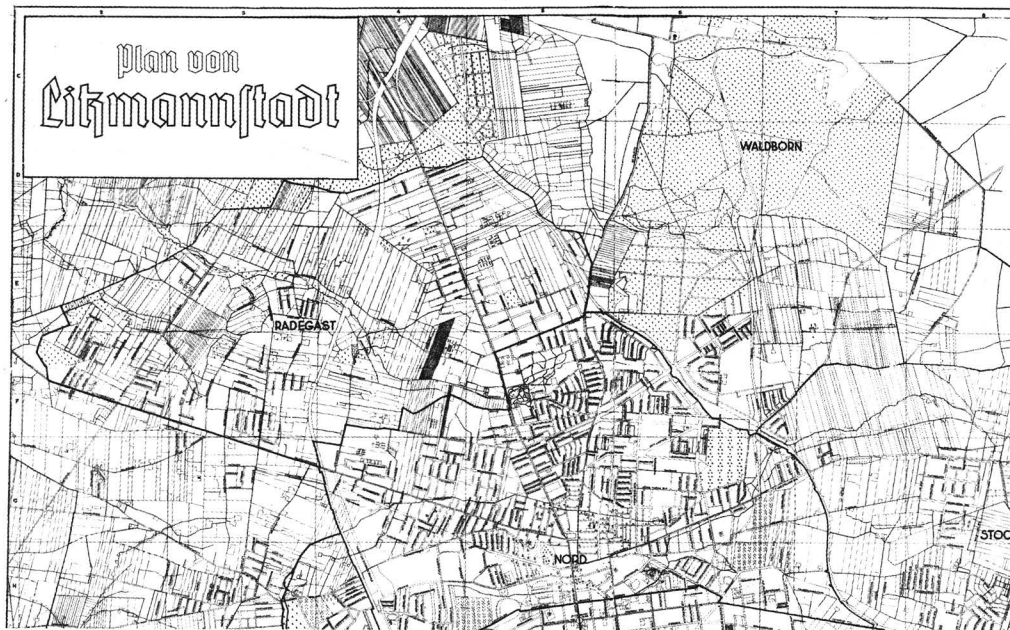

Ryc. 11. *Plan der Stadt Lodsch*, wydany przez „Lodischer Zeitung” przed 1940 r.

wydzielonych okręgów: Waldborn, Radegast, Nord, Karlshof, West, Ost, Stockhof, Süd, Friedrichshagen, Erzhausen, Effingshausen (ryc. 12).

Około 1942 roku firma Verlag Buchhandlung S. Seipelt w Łodzi zaczęła wydawać barwne plany miasta ze spisami ulic na odwrocie. W zasobie Biblioteki znajdują się aż cztery takie

Ryc. 12. *Plan von Litzmannstadt*, wydany po kwietniu 1940 r. – fragment

opracowania w skali około 1:20 000 i wymiarach 87×72 cm (K239, K8961) oraz 87×68 cm (K10497, K1645). Początkowo nazwy ulic podawano tylko w języku niemieckim. Z czasem zaczęły ukazywać się samoistne wydawniczo skorowidze ulic miasta w języku polskim i niemieckim, które drukowała gazeta „Litzmannstädter Zeitung”.

Ocalałe ze zniszczeń wojennych plany Łodzi, które w różny sposób i nie zawsze w dobrym stanie zachowania trafiły do zbiorów Biblioteki, są obecnie jednym z najważniejszych źródeł informacji o mieście, na których wspierają się studia łodzianistyczne. Najliczniej reprezentowane są wśród nich plany pochodzące z okresu międzywojennego (ponad 40% liczebności zbioru), kiedy po ponad stuletniej niewoli ludność polska dążyła do przezwyciężenia zapóźnień w różnych dziedzinach życia społecznego i gospodarczego. Znalazło to odbicie w ruchu wydawniczym, a tym samym w ilości wydawanych wówczas publikacji. Mieszkańcy dużych miast potrzebowali rzetelnej informacji o swoim miejscu zamieszkania, którą nierzadko dawał właśnie plan lub informator z załącznikiem kartograficznym.

W okresie II Rzeczypospolitej rozpoczęto prace związane z pomiarami geodezyjnymi, które wykorzystywano nie tylko przy planowaniu nowych inwestycji, ale także przy uregulowaniu spraw własności gruntów. Z tego bowiem okresu zachowały się liczne rękopiśmienne plany katastralne terenów położonych w obrębie Łodzi, które można znaleźć także w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego.

W trosce o przyszłe pokolenia, już w latach dziewięćdziesiątych XX wieku podjęto decyzję o przeprowadzeniu konserwacji najbardziej zniszczonych jednostek. Do chwili obecnej takim

zabiegom poddano 8 dokumentów kartograficznych Łodzi, m.in. plany *Litzmannstadt* z okresu II wojny światowej. Od 2007 roku pełen zakres prac konserwatorskich odbywa się na terenie Biblioteki w nowo otwartej pracowni.

Literatura

- Bartoszewicz H., 2007, *Obraz kartograficzny miast polskich w XVII–XIX wieku. Katalog wystawy*. Warszawa.
- Czochoński M., Koška T., Kowalski G., 2008, *Zarys dziejów geodezji w Łodzi*. Łódź.
- Dylik J., 1939, *Łódź i okolice. Przewodnik geograficzny*. Łódź.
- Inżynierowie bez granic. Lindleyowskie plany Warszawy przełomu XIX i XX wieku*, 2006. Teksty P.E. Weszpiński, R. Żelichowski. Warszawa.
- Jaworska J., 1988, *Ruch wydawniczy*. W: *Łódź. Dzieje miasta*. T. 1: *Do 1918 r.*, Red. R. Rosin. Warszawa – Łódź.
- Kossmann E. O., 1930, *Rys geograficzny planu m. Łodzi*. „Towarzystwo Przyrodnicze im. Staszica” Nr 12.
- Koter M., 1969, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*. „Prace Geograficzne” Nr 79.
- Kowalska-Wajnkaim B., 2007, *100 lat łódzkiej energetyki*. Łódź.
- Łódź. *Dzieje miasta*. T.1: *Do 1918 r.*, 1988. Red. R. Rosin. Warszawa-Łódź.
- Łódź. *Monografia miasta*, 2009. Red. S. Liszewski. Łódź.
- Missalowa G., 1970, *Koncentracja przemysłu włókienniczego (1918–1939)*. W: *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław.
- Plany miast polskich w archiwach państwowych*, 1996. Oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach. Warszawa.
- Puś W., *Dzieje Łodzi przemysłowej. Zarys historii*, 1987. Łódź.
- Puś W., Pytlas S., 1979, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*. Warszawa.
- Stępniewski M., Szambelan Z., 2010, *Rozwój terytorialny Łodzi [plan]*, skala 1:29 000. Łódź.
- Stępniewski M., Szambelan Z., 2009, *Rozwój terytorialny Łodzi w świetle dokumentów i źródeł kartograficznych*. „Rocznik Łódzki” T. 56.
- Strzałkowski J., 1994, *Drukarnie i księgarnie w Łodzi do 1944 roku*. Łódź.
- Szram A., Wach A., 1975, *Architektura Łodzi przemysłowej*. Łódź.
- Szychowski L. S., 1993, *Zarys dziejów drukarstwa łódzkiego: 1859–1918*. Łódź.
- Żelichowski R., 2002, *Lindleyowie. Dzieje inżynierskiego rodu*. Warszawa.

City Maps of Lodz until 1945 in the Lodz University Library's Collection as a Source of Information About the City

Summary

Keywords: Lodz, history of cartography, city maps, urban cartography

Since it was founded in 1945, the Library of the University of Lodz (BUL) has been collecting, apart from other prints, also maps and atlases. The library's special concern is to add to the collection maps and plans connected with Lodz and its region. Among which a significant position is taken by the old maps of Lodz, being a valuable source of knowledge of the city's past.

There are over 40 plans of Lodz in BUL's cartographic collection published before 1945. They are mostly Polish, Russian and German cartographic documents printed from the end of the 19th century. The oldest map in the collection, dates to 1853, was included in the first monograph of the city, written by Oskar Flatt. However, the oldest cartographic manuscript is the map from 1868, made by Jan Bojankowski, the urban planner. The most numerous in the collection are city maps published in the Interbellum, among which are Lodz manufacturers cadastral maps.

During the Second World War, Lodz has been a part of the German Reich. The occupants broadened the city limits and changed its name into Litzmannstadt. It was shown on six maps from that time. Most of them appeared under the imprint of Verlag Buchhandlung S. Seipelt and Druckerei der „Litzmannstädter Zetining” in Lodz along with the indexes of street names.